

ԱՆԺԱՄԱՆԱԿ ԹԱՏՐՈՆ ԵՒ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

1

1833 թուականին Բոննի ուսանողների մէջ առանձին հաճութեամբ նկատուում էր մի 17 տարեկան պատանի, որ իւր գեղեցիկ և լաղթապինդ կերպարանքով գերազանցում էր իւր ընկերներից: Նա բարձրահասակ էր և վայելչակազմ: Եւ թէպէտ հիւսիսային գերմանացի էր, սակայն նորա երեսի մաքուր և վճիտ գոյնը գրեթէ իտալական տիպար էր տալիս նորան. երկար սև արտևանունքներով ստուերացած նորա մուգ փայլուն աչքերը, նոյնպէս և ալտերի մշտափթիթ վարդերը՝ կարծեցնել էին տալիս, թէ դա հարաւային Եւրոպայի ծընունդ է: Նորա գանգուր խիտ մազերը խարտեաշ էին կամ շէկ և մուգ. գեղեցկապէս կամարացած ճակատի շարունակութիւնն էր յօրինում իւր բարեկազմ, ուղիղ և փոքր ինչ ծալրարձակ քիթը, որ նորա խելօք և նուրբ դէմքին տալիս էր համարձակութեան դրոշմ: Բերանն ու ծնոտը ծածկուած էր հազիւ նշմարող աղուամազով, մինչդեռ նորա ձայնը անուշ խոր բամբ էր հնչում:

1) «Դաստիարակութեան արդիւնքներ» գրքից դարձեալ մի պատմութիւն (Տես «Լուսմայ» գրական հանդեսի Ա. գիրք, երես 183, ծանօթութիւն):

Թէպէտ «Բազմավէպ»-ը կասկած է յայտնել, բայց մենք կրկնում ենք, որ յիշեալ գրքի հեղինակը անյայտ է:

Ման. Յարգմանյի

Ով որ ի մօտոյ ճանաչում էր Կարլ ֆօն Հոֆէնհայն-
 ուզէնին, նորա մէջ գտնում էր ի բնէ առատապարգե-
 ոգի, զմայլում էր այն անդուլ եռանդից և ժրութիւ-
 նից, որ նա իրաւագիտութեան ուսման նուիրում էր,
 և յարգում կամ սիրում էր նորան նաև իւր սրտի պա-
 տուական յատկութիւնների համար: Վասն զի նա կեն-
 սազուարթ և սրտաբաց մարդ էր, ընկերութեան մէջ
 զուարճախօս և ուրախ՝ առանց չափազանցութեան, բո-
 լոր ծանօթների դէմ հաճոյական և սիրաբուղիս, իսկ իւր
 վարքի մէջ գրեթէ միշտ հաւասար և անփոփոխ: Նորա
 մտքի աշխուժութիւնը՝ միշտ բաց և զգաստ էր ամե-
 նայն նորութեան համար, բայց և ուսումնական նիւ-
 թերի մասին սիրում էր զրուցել: Միայն տան մէջ շատ
 անգամ տխուր և մտախոհ էր, բայց շուտ սթափուող
 և բացարձակ զուարճացող: Ըստ ամենայնի բարոյական
 գոյով, ոչ մի երիտասարդական մոլութեան անձնատուր
 չէր լինի, ուստի և նորա վարքը ամեն բանի մէջ անա-
 րատ և առաքինի էր:

Ուսանողական կեանքը գրաւիչ էր նորա համար,
 բայց աւելի գաղափարական կողմից, նորա մէջ փնտռե-
 լով հին ասպետական կեանք, ուստի և ամենայն ծայ-
 րայեղութիւններից խորշում էր և համալսարանական
 ազատութեան ուրախութիւնների մէջ՝ սիրում էր վայե-
 լուչ չափաւորութիւն: Նորա ոգուն հակառակ էր պարծե-
 նալ ուսանողական վայրենութիւններով, իսկ չը փնտռած
 մենամարտութեան կոչ ընդունում էր, և այն ժամա-
 նակ նա ցոյց էր տալիս արիութիւն, պահելով իւր տն-
 ձը հանգիստ և վսեմ:

Նորա ընտանեկան հանգամանքները շատ յաջող
 էին: Իւր և ծնողների մէջ յարաբերութիւնները խիստ
 մտերմական էին, և ինչպէս որ ներկայում գոհ կեանք
 վարելու համար նիւթական միջոցներ չէին պակասում,

այնպէս էլ ապագան բոլորովին ապահոված էր:

Յայտնի է, որ ուսանողական տարիները, նոյն իսկ պակաս նպաստաւոր պարագաներում, շատերի համար կեանքի ամենաերջանիկ հատուածն է. իսկ Կարլ Փօն Հոհէնհաուզէնի համար, որ այնքան առաւելութիւններով օժտուած էր թէ նիւթապէս և թէ հոգեպէս, ուսանողութիւնը աւելի ևս պէտք է նմանէր այն գեղեցիկ մայիսեան օրին, որի կապուտ երկինքը չի պղտորւում ոչ մի ամպից, որի մեղիկ և ծաղկաբոյր շունչը չի սառչում ոչ մի հիւսիսային հողմից: Իւր ծանօթներն էլ, որոնք եկել էին գեղեցիկ Հոենհոսի համալսարանում գիտութիւն ստանալու, նորան համարում էին հէնց այդպէս ամենաբախտաւոր պատանի:

Բայց որքան անակնկալ և սոսկալի պիտի լինէր այն գոյժը, որ 1834-ի ապրիլի 5 ին նոցա հասաւ. թէ այնպէս առերևոյթ բախտաւոր համարուած պատանին՝ կամաւ կարճել է իւր կեանքը: Նախընթաց գիշերը, իւր սրտին ուղղած ատրճանակի մի հարուածով, նա կտրեց իւր կեանքի թելերը իւր ձեռքով, այնպէս որ զէնքի բարձրաձայն պայթիւնից զարթեցած տան բնակիչները, զարհուրելով շտապեցին տեղը, բայց գտան միայն նորա անշնչացած դիակը, հանգիստ երկնցած անկողնու վերայ, իսկ նորա շուրջը մի կնքած ծրար, մէջը նորա օրագրութիւններն ու նամականիք, մի բաց լունարէն նոր կտակարան, երկու իրար վերայ խաչաձև ընկած դանակներ և դատարկուած ատրճանակ:

Նախընթաց ցերեկուայ և երեկոյեան դէպքերի մասին այսքանը իմացուեցաւ: Ձատկական արձակուրդների առաջին օրերին իւր ծնողները նորան կարօտակէզ սպասում էին տեսնել, և խիստ անհանգստացան, երբ որ նորա ընկերները փոստի կառքով արդէն հասան իրանց տեղը, իսկ նա չկար: Նոքա ստացան նորանից միայն

մի կարճ նամակ, մարտի 30 թուով, որով նա իւր յապաղումը արդարացնում էր այսպէս, թէ ընկերներին խոստացել է ոտքով գալ հայրենիք և թէ անշուշտ 5 կամ 6 օրից յետոյ կը հասնի նոցա հետ ի միասին։ Սակայն նշանակած ժամանակն էլ անցաւ, իսկ նա չերեւցաւ։ Ծնողների համբերութիւնը աւելի ևս հատաւ, երբ որ տեղեկութիւն առան, թէ ոտքով եկող ուսանողները արդէն անցել են, որոնց մէջ չի եղել իրանց որդին։ Նոքա երկիւղ էին կրում, չը լինի թէ նա հիւանդացել է կամ վնասուել է մենամարտութիւնից, որի մասին անորոշ լուրեր էին պտտում, կամ վերջապէս թերեւս պարտքեր ունի, որ դժուարանում է Բոննից դուրս գալ։ Այս պատճառով մայրը մի գործովաւից նամակ գրեց, որ ոչ թէ յանդիմանական էր, այլ արտայայտում էր տրտունջ նորա անբացատրելի բացաւ կայութեան համար, խոստումներ վճարել պարտքերը, եթէ իւր վերայ ծանրացել են, և երկրորդ անգամ ճանապարհի ծախք առաքել։ Հայրը ուրիշ գուշակութիւններ անելով՝ աւելացրեց այս խօսքերը. *Quidquid agis prudenter agas et respice finem*, այսինքն՝ ինչ որ մտադրում ես, խոհեմութեամբ գործիր և կշռիր վախճանը։

Այս նամակը ուղարկուեցաւ Բոնն, որդու տանտիրոջ անունով, այն հաւանականութեամբ, թէ գուցէ որդին ճանապարհ ընկած լինի, որ և հասաւ նշանակած տեղը ապրիլի 4-ին։ Կարլ Ֆօն Հոհէնհաուզէնը հէնց այդ ժամանակ գտնուում էր սրախաղութեան կրկէսում։ Տանտէրը իսկոյն կանչել տուեց այն տեղից, յանձնեց նամակը և աւելացրեց, թէ պատրաստ է իրան տալ այնքան ճանապարհածախք, որքան որ ուզենայ։ Բայց նա մերժեց առաջարկութիւնը, գնաց իւր սենեակը և կարգաց նամակը զգացուելով և արտասուած։ Աղախ-

նը այդ տեղ էր և նկատեց այս փղձուկը: Դա առաջ էլ վկայ է եղել, որ նորա ընկերները համոզելիս են եղել նորան իրանց հետ հայրենիք գնալու. վերջին երոկոներ նկատել է, որ նա գնդակներ է թափել, մի քանի դանակներ դաշուճաձև սրել է, և երբ որ իրանից հարցրել է, թե ինչի համար են դոքա, պատասխան է ստացել, թե փայտից բան է ուզում տաշել: Տանտէրը այս բոլորը չարագուշակ համարելով, սրտադող ընկաւ պատանու ոտքերը և աղաչեց այլ ևս չը յետաձգել ճանապարհը, իսկոյն տունը նամակ գրել, թէ գալիս է, և իւր ծնողների անհանգստութեան վերջ դնել: Կարճ և զայրացած պատասխան ստացաւ Կարլից, որ վեր կենայ, և թէ չի սիրում մէկին չոքած տեսնել, թէ հայրենիք կը դառնայ: Միայն անմիջապէս չի կարող տեղից շարժուել:

Բայց և այնպէս տեղն ու տեղը մի քանի տող գրեց ծնողներին: Նա յայտնում էր, թէ խիստ վշտացած և ինքն իրան կշտամբելով կարդաց նոցա նամակը, բայց չէր երևակայում, որ իւր պատճառով նոքա մտատանջութեան մէջ պիտի լինէին: Անզգուշութեամբ ստացած մի փոքր տկարութիւնը արգելեց ժամանակին գալուն. դրամի կարօտութիւն չունի. նամակից յետոյ ինքն էլ անմիջապէս ճանապարհ կընկնի: Մի քանի տող տանտէրը աւելացրեց, թէ նոցա որդին հիւանդ էր (մենամարտութեան մէջ ուսին մի վէրք ստանալով), բայց հարկաւոր խնամքներով արդէն իսպառ ապաքինացած է, և թէ ճանապարհի բոլոր պէտք եղածները ճշտիւ կը հոգայ: Նամակը իսկոյն ուղարկուեցաւ փոստը:

Կարլ ֆօն Հոհենաուզէնը երեկոյեան գնաց ուսանողական ընկերութեան մէջ, ուր որ նա անդամ էր, իսկ աղախնին պատուիրել էր մինչև իւր դարձը տաք ջուր պատրաստել ոտքերի համար, որ մի քանի երեկոյ

շարունակ գործ էր անել: Իւր վեստֆալեան հայրենակիցների շրջանում ուրախ էր և զուարճանում, բայց գլխացաւի պատճառով ժամի 10-ին տուն դարձաւ: Այս տեղ տաք ջուր ընդունեց, հագաւ մաքուր ճերմակեղէն, իրանից յետոյ եկող ընկերին սովորական սիրով ողջունեց, որ նոյն տան բնակիչ էր, և խնդրեց նորանից, ինչպէս ուրիշ անգամներ էլ խնդրել է, որ մի բան անէ ջութակի վերայ: Այս կատարուեցաւ, և դեռ էլի երկար խօսեցին ընկերները իրար հետ:

Երբ որ նա մէնակ մնաց, գրսումը մի քանի ժամ լսում էին, որ նա լայն քայլերով սենեակում յետ ու առաջ ման է գալիս, մինչև որ կատարեալ լուութիւն տիրեց: Առաւօտեան ժամի 3 էր, երբ որ մահացու գընտակը արձակուեցաւ:

Մի քանի բարեկամների և մօր հաղորդած տեղեկութիւններից, թշուառի վերջին ամիսների կենաց մասին, յայտնի է նաև հետեւեալը:

1833-ի գարնան մի գեղեցիկ օր Կարլ Փօն Հոհէն-հաուզէնը բաժանուեց հայրենիքից և ծնողներից, որոնք բնաւ չէին գուշակի, թէ այս տեսութիւնը վերջինն է: Երբ որ հրաժեշտի ժամանակ հայրը որդուն սեղմեց իւր կրծքին, կշտին կանգնած մայրը վերջնի դէմքի վերայ տեսաւ մի սև ամպ. և այդ ոչ թէ վշտակութիւն էր կամ թախիծ, այլ սառն սոսկումն, չարագուշակ լքումն, անընկճելի յուսահատութիւն: Ահաբեկուած մայրը պատրաստուում էր գոչել. «Կարլ, ի՞նչ է մտքումդ», բայց որովհետև ամպը շուտով ցրուեց, նա լուռ մնաց:

Ծնողները ամառը Բոննից ուրախ և իմաստալից նամակներ էին ստանում որդուց, և միայն նուազ դէպքերում թեթև գանգատներ էին կարդում նորա առողջութեան մասին: Աշունքի արձակուրդներին մի ուսա-

նորի հետ նա ոտքով ճանապարհորդեց Փրանսիայի մի մասը, Զուլիցերիա, Բաւարիա և Շուաբիա։ Ամբողջ ճանապարհին նորա ուղեկիցը նորա վերայ չը նշմարեց ձախորդ տրամադրութեան ոչ մի նշան։ Նա միշտ զրուարթ էր, ոչ մի տրտունջ չէր լայտնում և շատ լաւ դիմացաւ ճանապարհի դժուարութիւններին։ Այդ միջոցներին յաճախ նամակներ գրեց ծնողներին, միշտ մանրամասն, ուրախ և հանճարով։ Միայն Նիւրնբերգից գրած վերջին նամակում նկատողութիւն էր կցել, թէ ճանապարհից աւելի ապաքինութիւն էր սպասում։

Նիւրնբերգում ազգականների մօտ մնացել էր ութ օր, և այն տեղ ոչ ոք ոչմի բան չը նկատեց, որով գուշակուէր այն քստմնելի վճիւր, որ կէս տարի յետոյ նա ի կատար ածեց։ Նա կարծես գոհ էր իւր ազգականների շրջանում, միայն մի քանի խնդիրների մասին հանդիսաւոր լրջութեամբ էր խօսում։ Սկզբում գեղեցիկ պատրաստուած կերակուրների վերայ ուշադրութիւն չէր դարձնում, բայց մի քանի օրից յետոյ սկսեց ընտրութիւնը նկատել, գովել խոհարարի արհեստը, և այնպէս համով ուտել, ինչպէս որ վայել է աճող և առողջ երիտասարդին։ Մարմնական ցաւի ոչ մի նշոյլ չէր երևում։ Միշտ մասնակցում էր բոլոր ուրախութիւններին, բայց կարծես ոչ կատարեալ ներքին ազատութեամբ։ Զրուցատրութեանց ժամանակ այնպէս էր խօսում, որ ազգականների հաւանութիւն գտաւ, միայն կրօնական խընդիրների մասին նորա գաղափարները չը գոհացրեցին նոցա, որովհետեւ լիջեցնում էին Բալընին։ Վերջին գիշեր նա մինչև գիշերուայ ժամի 1-ը խանդերգեր յօրինեց դաշնամուրի վերայ, շատ լաց եղաւ և հեկեկաց, բայց հետեւալ օրը, հրաժեշտի ժամանակ, կրկին զուարթ և սիրահամբոյր էր։

Իւր մօտիկ համալսարանական ընկերները ձմեռուայ

կիսամեակին նկատում էին, որ նա շուտ շուտ խոհերի մէջ է ընկղմում և զգալի կերպով լուռ է մնում. բայց որովհետև հարցմունքներից փախուստ էր տալիս, իսկ ընկերութեան մէջ այնպէս ուրախ էր լինում, որ կարծես թէ ոչինչ ցաւ չունէր, ուստի այդ բոլորը համարեցին մի անցողական և աննշանակ տհաճութիւն: Ոչ ոք ընկերներից մտքում չէր անցնի, թէ դա կարող էր ունենալ որևէ հոգեկան կամ մարմնական ցաւ, ընդհակառակ, նորան միշտ համարում էին առողջ կենսասէր պատանի: Իսկ տարուայ վերջը ծնողներին սկսեց ուշ ուշ նամակ գրել, այն ևս չոր և ցամաք: Այս փոփոխութիւնը նոքա այնպէս բացատրեցին, թէ գուցէ նա սկսել է չափազանցութեամբ վայելել ուսանողական կեանքը, ուստի և կանխաւ պատրաստուեցան նորա մոլութիւնները սրտով ներել:

Իւր համալսարանական ընկերներից մէկին, որ պատրաստուում էր Բոննից հեռանալ և որին եղբօր պէս էր սիրում, ասաց, թէ ինքը խիստ անբախտ է զգում իւր անձը և թէ կուզենար Հռենոսի ակթներում թաղուել կամ մի գնդակ արձակել իւր սրտի մէջ: Բայց ընկերը այդ խօսքերին կարևորութիւն չտուեց, միայն նախատեց, որ այդպիսի ցանկութիւններ են ծնում նորա գլխի մէջ, քանի որ բոլոր մարդկանցից նա աւելի քիչ պատճառ ունի այդպիսի խենդութեան համար: «Ի՞նչ ևս ճանաչում ինձ», այս էր նորա պատասխանը ընկերի բոլոր հարցովորձին և աղաչանքներին, որ յայտնէ, թէ ինչից է ճնշւում: Միայն մի անգամ աւելացրեց. «Ինչո՞ւ ասեմ քեզ, ինձ այլ ևս ոչ ոք չի կարող օգնել: Ընկերը չը հասկացաւ խօսքերի զօրութիւնը, և կարծեց թէ նորա ալլալութիւնը ժամանակաւոր տխրութիւն է:

Կարլ ֆօն Հոֆենհաուզէնը ծնունդ էր 1816-ի լունուարի 17-ին Միլնստէրում և մի անուանի բարոնի որդի էր, որ ազնուական գոյով համապատասխան պատուաւոր պաշտօններ է վարել, նախ Վեստֆալի թագաւորութեան մէջ, ապա երբ որ նա լուծուեցաւ՝ նաև Պրուսիայի թագաւորութեան մէջ։ Նորա մայրը մի զօրապետի դուստր լինելով՝ կանուխ հռչակուեցաւ իբրև յայտնի մատենագրուհի զանազան ոտանաւորներով, Բայրընի գրուածոց թարգմանութիւններով, բանասիրական հանդէսների մէջ մասնակցելով։

Ծնողները իւրեանց զաւակին մեծացրին ամենայն անձնուիրութեամբ, որը որ հենց մանկութիւնից սկսած աչքի էր ընկնում ուժեղ կազմուածքով, վարդապոյն այտերով և մոլգ աչքերով։

Նորա առաջին տարիքներից շատ բան յայտնի չէ։ Իւր հասակի համեմատ շատ կայտառ էր, բայց և խիստ խելօք վարքի մէջ։ Հայրը կարծես մրցում էր մօր հետ ծնողական քնքշութեամբ և աչքից չէր հեռացնում որդուն։ Գրեթէ երբէք չէր գնայ զբօսներու, եթէ իւր սիրելի որդին հետը չլինէր։

Արդէն 4-դ տարում մանուկը ցոյց տուեց մի քանի բնորոշ յատկութիւններ, որոնք լետով պատանեկութեան հասակում աւելի բարգաւաճութեամբ երևեցան։ Զը նայելով իւր խնդասէր բարքին, շատ բան նորա վերայ թողնում էր անջնջելի տպաւորութիւն և յաճախ արտայայտում էր այնպիսի վճռականութիւն և խոհեմութիւն, որ իւր հասակի համար խիստ զարմանալի էր։

1820-ին ծնողները իրանց որդու հետ գնացին Բերլին, ուր բաւական երկար ժամանակ մնացին։ Մայրը իսկոյն կապեր հաստատեց տեղական գեղասէր և կիրթ

շրջանների հետ, այնպէս որ Բերլինի գեղեցկասէր հանճարները շաբաթը մի անգամ նորա տան մէջ էին ժողովում: Նոցա թւումն էր Ռաքել ֆօն Բարնհազէն, որ ոչ միայն զարգացած ոգի ունէր, այլ և գեղեցիկ սիրտ, և թէպէտ հրէական ծագումով՝ բայց իւր հոգեկան առաւելութեանց պատճառով ընդունուած էր կրթուած ազնուականութեան մէջ. ինքնատիպ և հանճարամիտ Բէտինա ֆօն Արնիմ, որ յայտնի է իւր նամակագրութեամբ Գեօթէի հետ. Ամալի ֆօն Հելուիգ, որ արդէն օրիորդ ժամանակ վայելում էր Շիլլերի և Գեօթէի բարեկամութիւնը, որի պարծանքն էր իւր մաքուր բարոյական անունը և որ յայտնի էր որպէս ընտիր նկարչուհի: Հայնրիխ Հայնէն ևս այս շրջանի մէջ էր, որ այդ ժամանակ ուսանող էր Բերլինում և բանաստեղծական երկընթուր նոր երևում էր որպէս աւետաբեր աստղ: Նորա ոտանաւորները, ինչպէս և «Րատկլիֆ» և «Ալմանզօր» եղբերեղութիւնները, արդէն դարձել էր շատերի ուշադրութիւնը իւր վերայ: Վերջին եղբերեղութիւնը լիքն է սարսափ և սոսկում բերող տեսարաններով, ուր ինքնասպանութիւնը առաջին դերն է խաղում:

Ահա այսպիսի շրջանումն էր ապրում փոքրիկ Կարլը մի քանի տարի և միւսնոյն ժամանակ սկսեց սովորել կարգալ ու գրել: Այն հանճարեղ կանայք և արք, որոնց ընկերութեան մէջ որ նա յաճախակի գտնւում էր, շատ էին զբաղւում նորա անձով, գովում էին զուարճամիտ մանուկի գեղեցկութիւնը, նորա տղայութիւնները խիստ խելացի էին համարում, նորա մէջ գտնում էին մեծ հանճարեղութիւն և յայտնի կամ լռելեայն կերպով մարգարէանում էին, թէ անշուշտ մեծահռչակ ապագայ պիտի ունենայ: Եթէ գրականական երեկոններում բանաստեղծութեան Մուսայի նորութիւններ կարդային, նա միշտ ներկայ էր լինում և մաադրութեամբ լսում: Մի

անգամ հայրը ի լուր ամենեցուն կարգալով Հայնէի «Բա-
կլիֆ»-ը, սխալմամբ և շտապելով մի տող փախցրեց: Իս-
կոյն վեցամեայ մանուկը վառուած աշխուժով վազեց
հօր կողմը և գոչեց. «Ձէ, չէ, հայր, դու մի տող թո-
ղեցիր, այդ խօսքը լետոյ պիտի գայ»: Ջարմացած հա-
սարակութիւնը այս կերպով իմացաւ, որ նա հազիւ ըն-
թերցանութիւնը սկսած՝ արդէն Հայնէի եղբերգութիւ-
նը ոչ միայն կարգացել է, այլ և լիովին հիւսել է իւր
երեւակալութեան մէջ:

Հայրը երբեմնակի նորան թատրոն էր տանում, ո-
րով նորա երեւակալութիւնը այնպէս բորբոքեց, որ նա
սկսեց տեսած թատերախաղերը ներկայացնել իւր քրոջ
և թղթէ խամաճիկների օգնութեամբ, հարկաւոր հա-
գուստները և հանդերձանքները ինքնովին պատրաստե-
լով. նորան մեծ ուրախութիւն պատճառեց նոր տար-
ուայ ընծան, որ էր մի փոքր թատրոն:

Ծնողները Բերլինից տուն դառնալով, որդուն զե-
տեղեցին մի գիմնազիոն: Նա իւր ջանասիրութեամբ յաղ-
թեց հին լեզուների դժուարութիւնները, միւս ուսմուն-
քներում ևս մեծ յառաջադիմութիւն ցոյց տուեց: Շատ
սիրեց աշխարհագրութիւնը, մանաւանդ քարտէզ նկարե-
լը: Ինը տարեկան հասակում այս դժուարակիր աշխա-
տութիւնը մանուկին կէս օրերով պահում էր սեղանի
մօտ, մէջքը ծռած և ստամոքսը սեղմած: Ծնողները
չէին արգելում, որովհետեւ նկարելու տաղանդ էին տես-
նում որդու մէջ:

Նորա ուսումնական և կրօնական կրթութիւնը թող-
նուած էր միայն ուսումնարանին, որ լաւ համբաւ ու-
նէր. իսկ մարմնական կրթութիւնը առաջնորդում էր
հայրը: Ձմեռը նա սառնասահով խալտում էր սառուցի
վերայ, ամառը լողանում էր գետի մէջ և սովորում էր
ձի հեծնել:

Թւում էր թէ աշակերտական աշխատութիւնների և մանկական խաղերի պատճառով՝ նորա նախկին բանաստեղծական ուղղութիւնը պակասել է. բայց այդ միայն երևոյթ էր։ Նորա քօյրերը գտել էին նորա շարագրած եղբերդութիւնների և ոտանաւորների հատ ու կտորներ, և որովհետև սկսեցին ծիծաղել նորա սխալների վերայ, նա այնպէս վիրաւորուեցաւ, որ այնուհետև սկսեց ծածկել իւր գրական փորձերը։ Մօր խրատը, թէ հարկ չը կայ այդպէս կոնուխ նուիրել բանաստեղծական զբաղմունքներին, այլ աւելի օգտաւէտ է ուսանել, կարծես, անհետեւանք չը մնաց։ Նա ոչ միայն սկսեց յօժարութեամբ դասերը սովորել, այլ ցանկացաւ դասեր տալ։ Խաղընկերներից իւր համար աշակերտներ ընտրեց, և եթէ նոքա հանգիստ չը նստէին, աշխատում էր նոցա գրաւել իւր գրպանի դրամով կամ փոքրիկ ընծաներով։ Այսպիսի նստակեաց պարապմունքը աւելի հաճելի էր իրան, քան մանկական խաղը, գուցէ առաւելապէս այն պատճառով, որ ոչ ոքից լեւտ չմնալու տենչը՝ այնքան չէր իրագործում խաղերի մէջ, որքան եթէ ինքը պատիկների ուսուցիչ հանդիսանար։

Տասներկու տարեկան հասակում մտաւ երրորդ դասարան, ¹⁾ և այդ ժամանակ նորա մէջ ցանկութիւն շարժուեցաւ արտաքին կեանքով ապրել և պատանեկան քաջասրտութիւն ունենալ. այս տեղ էլ նա ուզում էր, որ ոչ ոքից տկար չհամարուի։ Բայց միևնոյն ժամանակ միշտ զգուշանում էր այնպիսի արարքների մէջ մասնակցելուց, որ մերժելի կարող էին լինել բարոյապէս, և փոյթ ունէր, որ ուսուցիչների կամ հասակաւոր մարդկանց յարգանքը չկորցնէ։ Իսկ միևս գիմնադրականների պէս սիրում էր պճնուել հագուստով և արտա-

¹⁾ Գերմանիայում առաջին դասարանը վերջինն է։

քին դիրքով, և աշխատում էր ծանօթանալ սիրուն օրիորդների հետ և չխնայել նոցա համար անմեղ հաճույական շնորհքներ: Այդ նշաններում ծնողները տեսնում էին նոր արթնացած ինքնազգացութեան միամիտ արտայայտութիւն, և աւելի ուրախ էին, որ որդին տրագ աճում և հասունանում է, որ նա այն աստիճան զուարթ, ուժեղ և վայելուչ երևոյթ է դառնում, որ նոյն իսկ օտարների համակրութիւնն է ստանում:

Սակայն այսպէս զուարճալի կեանքը շուտ վերջացաւ: Տարեկան բնութեանց ժամանակ գիմնազիոնի երրորդ դասարանը տկար հանդիսացաւ, այնպէս որ ի թիւս այլոց նաև Կարլի հայրը հրաւէր ստացաւ, որ որդու եռանդը աւելացնելու համար իւր օժանդակութիւնը չխնայէ: Հայրը նեղացաւ որդու վերայ և մի աշակերտի հետ ընկերակցութիւն շարունակելը արգելեց, որ պատճառ էր դառնում որդու ցրուածութեան: Մանուկի սրտի մէջ արդէն բռնկած պատուասիրութեան կայծը՝ այս դէպքից լետու բոցավառ կրակ դարձաւ: Նա բոլորովին կերպարանափոխուեցաւ, ուշք ու միտքը միայն ուսման ընծայեց, փոխադրուեցաւ երկրորդ դասարան և այնուհետև ուսումը շարունակեց կրկնապատիկ ջանքով: Մինչև կէս գիշեր սեղանի մօտ էր նստում, առաւօտեան զարթնում էր ժամի 5-ին, որովհետև դասերից առաջ մասնաւորապէս ուսանում էր անգլիերէն, զբօսանքները դադարեցրեց, իսկ եթէ հօր կամ մօր հետ գնում էր շրջելու, այն ժամանակ ևս աւելի ուսմանց վերաբերեալ խնդիրներ էր յարուցանում: Այնուհետև նա քիչ էր կարդում վիպասանութիւններ, որովհետև հայրը արգելում էր բորբոքիչ ընթերցանութիւն:

Տասնուհինգերորդ տարիքի օկզբում Կարլ Փօն Հոհենհաուզէնը, որպէս աշակերտ աւագ երկրորդ դասարանի, արդէն բարձր և նուրբ հասակ ունէր, զուարթ և ու-

Ժեղ պատանի էր, ծնողաց պարծանք և մխիթարութիւն էր, և սիրելի ու յարգելի էր ուսուցիչների և աշակերտների առաջ: Նախկին տղայական զուարճարութիւնը այժմ փոխուել էր ազնիւ արիական լըջութեան, որով թեթեւ աշխարհասիրութեան և ցրուածութեան հետք անգամ կորել էր: Ընդհակառակ այժմ նա սկսեց հետաքրքրուիլ ժամանակակից քաղաքական դէպքերով: Յուլիսեան լեղափոխութիւնը և լեհերի պատերազմը ազգութեան համար՝ խիստ տպաւորութիւն գործեցին նորա վերայ: Սակայն այս դէպքերը նորան գրաւում էին ոչ այնքան քաղաքական ձգտումների տեսակէտից, որքան դիւցազնական սխրագործութիւնների կողմից: Բնաւ կարևորութիւն չտալով քաղաքական նորանոր դրութիւններ ստեղծելուն, նորա սիրտը բորբոքւում էր մարդկութեան ընդհանուր երջանկութեան համար, ուստի և ծայրայեղ ռամկավարական գաղափարներին չէր համակրում:

Որքան որ նա աշխատութիւնը աւելացնում և հանգստութիւնը պակասեցնում էր, այնքան ծնողները չէին հաւանում այդպիսի չափազանցութիւններին, բայց նա պնդում էր, թէ դոքա հարկաւոր են, որպէս զի զատկին փոխադրուի տենչացած առաջին դասարանը:

Ահա այդ ժամանակից քիչ քիչ զգաց մարմնական թուլութիւն: Նորան տանջում էր խոստովել (փորի կրտրատուիլը) և (որովայնի) խիստ պնդութիւնը: Բժիշկներն աննշան համարեցին հիւանդութիւնը և առերեւոյթ ապաքինեցին: Բայց հիւանդութիւնը ժամանակ առ ժամանակ շարունակուեց կրկնուել, այնպէս որ ոչ միայն ծնողները, այլ ինքը Կարլն էլ սկսեց անհանգստանալ հետևանքների մասին: Նորա մտածողութեան մէջ առաջին անգամ բոյն դրեց սեւամաղձ երևակայութիւնը և սկսեց յամառութեամբ ինքն իրան համոզել, թէ ժա-

մանակով փոքր ինչ առաջ նկատած ստիճանների ուղուց-
քը և որովայնի անկանոնութիւնը՝ անշուշտ խողեսցդե-
նի և ցալքի աղէթափութեան նշաններ են: Չնայելով
բժիշկների հանգստացուցիչ կարծիքներին, պատանու
սրտի մէջ երկիւղներ բուսան, որ այլ ևս չը ջնջուե-
ցան, այլ ընդհակառակ անբուժելի կերպով ծածուկ
ծաւալեցին:

Այլ այս հիւանդական երեւոյթները նորա ծաղկա-
փթիթ դէմքին ոչինչ վնաս չտուեցին, այնպէս որ ծը-
նողները հաւատացին, թէ ամենայն ինչ անվնաս կվեր-
ջանայ: Նա սկսեց փոխանակ սեղանի՝ երկայն գրակալ
գործածել, որպէս զի երկար նստած չմնալ պարապե-
լիս, թողեց երաժշտութեան և անգլիերէնի դասերը,
կանոնաւոր կարգ և զգուշութիւն մտցրեց կերակուրնե-
րի մէջ, շուտ շուտ զբօսնում էր և զանազան ջրեր
էր խմում:

1831-ին այսպիսի միջոցների գործածութիւնը կար-
ծես օգնեցին, բայց շուտով հիւանդութիւնը աւելի ու-
ժով սաստկացաւ, մինչև որ ծածուկ տխրութիւնը ծայ-
րագոյն յուսահատութեան փոխուեցաւ: Նորա վարմուն-
քի մէջ սկսեց նշմարուիլ մի սառն և դաժան յամա-
ռութիւն: Հետեւեալ տարին էլ շատ անգամ խաւար էր
լինում դէմքով և ինքն իւր մէջ ընկղմած, բայց ցաւի
մասին ուշ ուշ էր գանգատւում: Մի անգամ պատահ-
մամբ յայտնեց, թէ իւր մտածողութիւնը սկսում է
շփոթուել և լիշողութիւնը թուլանալ, և թէ կեանքը
այլ ևս չի ուրախացնում իրան: Նորա առողջ դէմքը
խաբում էր բժիշկներին, որոնք չէին տեսնում հիւան-
դութեան ծանրութիւնը, իսկ դառնաշուռն յամառու-
թիւնը աւելի հասակին էին վերագրում ծնողները, և ոչ
թէ հիւանդութեան, այն ևս առ ժամանակեալ տրա-
մադրութեան, քանի որ նորա միւս վարմունքների ար-

տայայտութիւնները բնաւ չարագուշակ չէին: Միշտ իւր ընկերներէ հետ էր լինում, նոցա հետ ի միասին սրախաղութեան և հրացանձգութեան վարժութիւններ էր անում: Երեկոնները երգում և պարում էր քոյրերի հետ, հանաքներ էր անում հօր հետ, և առ հասարակ նորա վարքը չէր զանազանւում այն ամբակազմ և կենսազուարթ պատանիների վարքից, որոնք նորա հետ ի միասին պատրաստուում էին գիմնազիոնից անցնել համալսարան:

1833-ի զատկին Կարլ Ֆօն Հոհենհաուզէնը վերջնական քննութեան ժամանակ ստացաւ հասունութեան վկայական № 1, որ նորա պատուասիրութեան գլխաւոր նպատակն էր: Բայց այնքան երկար ժամանակ երազած և այժմ կատարուած իրողութիւնը կարծես թէ նորան չբախտաւորացրեց: Ամենայն համեստութեամբ բայց սառն սրտով և ճակատը ամպամած, մեկնեց նոր ընդունած վկայականը իւր գերերջանիկ հօրը այս խօսքերով. «Ահա հայրիկ, քեզ բերում եմ վկայական № 1. ես այդ ստացայ, բայց արժանի չէի»:

Հանքային ջրերի գործածութիւնը դարձեալ թեթեւութիւն տուեց նորան: Իսկ ծնողները աւելի լոյս էին դնում Բոնն գնալու ճանապարհորդութեան, Հռենոսի գեղեցկութիւնների և ուսանողական ազատ կեանքի վերայ: Ափսոս, որ լոյսերը ի դերեւելան:

3

Թէ որքան կարեւոր հանգամանք է դաստիարակութեան մէջ, որ մտադրութիւն դարձնուի պատանու ոչ միայն արտաքին գործքերի և հրաժարումների վերայ, այլ և կարգալ նորա սրտի մէջ, իմանալ նորա մտքերի և զգացումների զարգացման ընթացքը, կարօտ չէ ա-

պացուցի: Անփոյթ դաստիարակիչները մինչև անգամ մտքով չեն անցնում, որ մի փորձ փորձեն սանիկի ներքին աշխարհքը հետազոտելու. նոքա նորա արամուռնքների շարժառիթները թեթեւ սրտով աճապարանօք դատում են այն կանխակալ կարծիքներով և հայեացքներով, որ նոքա կազմել են իրանց անձնական մտածելու և զգալու կերպերից: Սակայն այս գործը շատ հեշտ չէ. նոյն իսկ ամենաբարեխիղճ դաստիարակութիւնը շատ անգամ կդժուարանայ ուղիղ գաղափար ստանալ մանուկի ներքին կեանքից, որովհետեւ արտաքին նշաններից ներքին շարժումների մասին եզրակացութիւնը, երևութիւններից՝ պատճառների գիտութիւնը — մեծ մասով սխալ են դուրս գալի:

Կարլ Ֆօն Հոհենհաուզէնի ծնողները չը գիտէին նորա ներքին կենաց պատմութիւնը. բայց հարկաւ դժուար է մեղադրել նոցա այդ պատճառով: Որովհետեւ նա ինքը խիստ ծածուկ էր պահում իւր ներքին աշխարհը ուրիշներից, և միմիայն նորա թշուառ վախճանից լետոյ մնացած օրագրութիւնները, ոտանաւորները և նամակները մի լոյս են սփռում այդ մասին: Նորա թողած թղթերից ահա կքաղենք նշանաւոր տեղեկութիւնները:

Իւր օրագրութիւնը սկսել է 12 տարեկան հասակում: Այդ ժամանակից երկու բնորոշ ծանօթութիւն կայ: Մէկի մէջ նա խօսում է մի ճեր պատուական պարոնի մասին, որին որ իւր ազգականների մօտ շատ անգամ տեսել է, և որից որ ինքը մի գովասանական ոտանաւորի է արժանացել, «սակայն բանաստեղծութիւնը լաւագոյններից չէր, այլ մի շարդրութիւն առանց չափի և իմաստի»: Երկրորդը թատրոնին է վերաբերում: 1828-ին թափառաշրջիկ գերասաններ էին եկել իւրեանց քաղաքում ներկայացումներ տալու, որոնց մասին այս-

պէս է գրում. «Այժմ շուտ շուտ թատրոնն եմ գնում: Երէկ տեսայ Իցկօ թատերախաղը: Մի անգլիացի մեծ հմտութեամբ ձեացրեց նորան: Բուրգունդիայի կոմսը լաւ չներկայացուեցաւ, թատրոնն էլ դատարկ էր: Շէքսպիրի Սէրն ամենայն ինչ կարող է ինձ շատ գոհացրեց. նոյնպէս և Պրէցիոզան: Աւագակների հարսը շատ չհաւանեցի»:

1830 թուականին դեռ ևս սրտի զեղումները օրագրութեան մէջ նոյնպէս մեծ ծաւալ չունին, բայց աւելի խոր բացւում է նորա ներքին կեանքը, որը բոլորովին ուրիշ գոյներով է ներկւում: Հէնց առաջին տողերում, որ մայիս ամսով են նշանակած, յիշատակում է իւր սրտի վէրքերը և թախծութիւնը: «Ես մտադիր էի շատ բան ասել իմ ցաւի, իմ տխրութեան մասին, որ թւում էր, թէ զգում եմ իմ մէջ և իրօք որ ըզգում եմ, որպէս զի իմ անձիս համար փոքր ինչ հետաքրքրութիւն շարժեմ իմ մէջ, բայց ինքս չեմ հասկանում, թէ էլ ինչո՞ւ չեմ կարողանում: Ձեմ ուզում թղթի վերայ անցուցանել ցաւերս. ես այնպէս եմ կարծում, որ այդ պատճառով նոքա կը կորցնեն իրանց բանաստեղծական հրապոյրը: Յետոյ գալիս են խոստումներ, թէ ուզում է ջանասէր, կարգապահ, լաւ և բարի լինել, և յոյս՝ թէ կը հասնի այդ նպատակներին:

Ապա առաջին անգամ ակնարկ է լինում, թէ 14-ամեայ պատանին սկսել է մանր քննել գոյութեան գաղտնիքը, զարհուրած երկբայել իւր զօրութեան մեծութեան մասին, և այդ բաները նկարագրելիս ձգտում է նշմարւում բառերով խաղալ: Իսկ իւր նկարագիրը ծանուցանող կտորը այս է. «Այսուհետեւ էլ ինչո՞ւ խօսիմ իմ մասին: Ձէ՞ որ ես ինքս դեռ լաւ չգիտեմ, թէ ես ո՞վ եմ և ի՞նչպէս եմ. երեւի այս ծագում է նորանից, որ ես հասարակ սովորական մարդկերանցից եմ,

այն ևս այն պատճառով ես աւելի հասարակ և սովորական մարդ եմ, որ չէի ուզենայ այդպէս լինել: Եհ, այս ցանկութիւնը բնաւ անսովոր բան չէ»:

Յետոյ իմանում եմք, թէ նա պճնում է կերպարանեալ դիւրագգացութեամբ և տխրութեամբ, ուստի սիրում է մենակ զբօսնել, և թէ բնութեան վերայ զգածական հայեցողութիւնը քաղցր է իւր համար: «Կար ժամանակ, երբ որ ես բռնադատում էի սիրտս, որ տխուր լինեմ, կամ աւելի լաւ է ասել, երբ որ սրբտով ուզում էի տխուր երեւալ, և ոչ թէ լինել: Այդ ժամանակը գեղեցիկ չէր. բայց աւելի լաւ էր, աւելի գեղեցիկ էր, քան երկրորդը: Այս անգամ տխրութիւնն ու վիշտը իմ մէջ ոչ այնքան արտաքին տպաւորութիւններէց էր ծնւում իմ մէջ, որքան իմ ոգու և սրտի շարունակ զարգացումից: Թէ և տակաւին մի մանուկ էի, ինչպէս որ այժմ ևս նոյն եմ, բայց վիշտս շատ խոր էր, և այն ինձ ցանկալի չէր, ո՛չ, ես ատում էի նորան, և միայն նուազ դէպքերում քաղցր թախծութիւնը թեթեւացնում էր իմ տանջանքը: Այժմ—բայց այժմ ես ինձ դարձրել եմ մի հանելուկ, և իմ ցաւի տեսակը—նոյնպէս մի հանելուկ է: Ես սիրում եմ վիշտ և կարօտ քաշել, դոքա քոյր և մայր են թախծութեան, և շատ անգամ ինքս հետամուտ եմ դոցա, զոր օր, զբօսնելու ժամանակ»:

Այդպէս զբօսնելիս մի գեղեցիկ օր նա կիսաձայն խօսելով ու ցնորելով թափառում էր դաշտի մէջ դէպի վայր, իւր միտքը կորցնելով այն լեռների զննութեան մէջ, որոնք որ կազմում են վեստֆալեան կոչուած դուռն. նորա սիրտը սկսում է կարօտով թռթռալ. նորան թւում է, թէ լեռների լեռն այն Հերֆորդն է, ուր տարիներ առաջ այնպէս ուրախ և զուարթ օրեր անցուց իւր ազգականների մօտ: Յանկարծ կարօտակէզ

սրտով արտասուում է. «Ո՛ւր է ձգտում սիրտս. դէպի Հերթորդ: Ոչ, աւելի աւելի վսեմ կարօտութիւն ունենալու է ձգտում: Ոչ, ոչ, դէպի ոչ մի բան, ոչինչը փըրփուր է, ինքս էլ չգիտեմ»:

Այս խօսքերի շարունակութիւնը վերջանում է մի քանի բռնազբօսիկ համեմատութիւններով և բառախաղերով, որով յայտնի է դառնում սրամիտ լինելու ճիգ և ջանք:

Նոյն թուականի յաջորդ արձանագրութիւնը սկըտւում է յուլիս ամսով, և նա ցոյց է տալիս, թէ մայիսին սկսուած թախծական անորոշ տրամադրութիւնը՝ այժմ մարմնական տկարութեան պատճառով արդէն հաստատ կերպարանք է առել: Նա երևակայում է, թէ ծածուկ աղէթափութիւն և խօլխեցգետի ունի, և վճռել է գնդակով, թոյնով կամ ալիքների մէջ մահ կոչել, եթէ այդ երկու հիւանդութիւնները յայտնուին: Այս վճիռը լանկարծակի չի կազմուել, այլ նա շատ անգամ խորհել է, մինչև անգամ մարմնական ախտերից առաջ և միայն իւր հոգեկան բորբոքուած վշտերի դրդմամբ: Նա երկուութեան մէջ էր, արդեօք իսպառ կը ոչնչանայ, թէ աւելի լաւագոյն գոյութեան մէջ կը փոխուի, եթէ «այս թշուառ աշխարհը» թողնէ. բայց նա դարձեալ նազեր է անում և զարդարւում է վշտով, կարօտով և թախիծով, այդ վիճակը գեղեցիկ համարելով, «թող ոչինչ չը լինի, բացի վշտից, ոչինչ, բացի թախծութիւնից և նորա քոյր կարօտ քաշելուց»: Այս այնքան քաղցր է, որ առաջուայ տարակոյսները, այն «անլեզու յուսահատութիւնը», «կարծր, ցուրտ անապատը», չի կարող նորա կրծքի մէջ իշխել և յաղթանակել. «փառք Աստուծոյ, դեռ ընդունակ եմ զգալ տխրութիւն, քաշել կարօտ, և մինչև որ այդ բանը կարող եմ, թէպէտ կրծքիս մէջ ամայութիւն է, այլ չեմ յուսահատուի և

կերթամ խնդութեամբ կը լանձնեմ անձս մահուանս։
Նա աշխատում է թոյն ճարել, իսկ երբ որ չի լաջող-
ւում, վճռում է վառօդ և արճիճ ձեռք բերել։

Յուլիս ամսի վերջերը անյայտանում է ինքնասպա-
նութեան այս միջին տրամադրութիւնը. նա լիշում է
առաջուայ երջանիկ օրերը «երբ որ ինքը» կարողանում
էր իւր մէջ բռնի կերպով վիշտ բարձրացնել» և այդ
վիճակով ուրախ լինել. յոյս ունի մարմնական տկարու-
թիւնից փրկուիլ, և մեծամեծ հոգսերի մէջ է, որ ա-
ւելացնէ իւր ջանասիրութիւնը և լաջողութեամբ աւար-
տէ գիմնադրական ուսումը։ Նշանաւոր է հետեւեալ
գանգատը. «Բարեկամներ չունիմ, այլ հաղորդակցու-
թիւն շատերի հետ. բոլոր դասընկերներս հասակով մեծ
են ինձանից, ուստի և ես դեռ ևս համարւում եմ ան-
կատար ծծկեր»։

Այս ժամանակուայ ոտանաւորների նիւթ են կազ-
մում՝ միայնակութիւն, առաւօտեան արև, աշունք,
գուռն լեռներ, անտառ, բայց բնաւ թախծութեան գոյն
չունին, այլ աւելի զգացական և մտային խորհրդա-
ծութիւններ են բնութեան մասին։

Օրագրութեան 1831, 1832 և 1833 թուականի
տրձանագրութիւնները, ուրեմն երբ որ նա 16 և 17
տարեկան էր, ցոյց են տալիս նորա սրտի նշաններն
աւելի որոշ կերպարանքով, քան առաջ, որ լոկ միայն
ակնարկներով էին արտայայտուած կամ ոչ այնքան պա-
ծառ գունաւորուած։

Շատ կտորներում արտայայտուում է գերազանցե-
լու կարօտութիւն, ի մանկութենէ սկսած բարձրութեան
և մեծութեան ձգտում, բայց և միևնոյն ժամանակ
նոյն նպատակներին հասնելու անկարողութեան զգա-
ցում, ինքն իւր ոյժերից խաբուած մնալը և վերջապէս
անինքնավստահութիւն։

Մի անգամ մայրը նորան ասել էր, թէ լաւ չէ, որ խափանոււմ է իւր ճախրող հանճարեղութեան թրւոյցքը, որ կարող է դեռ մեծ ապագայ ունենալ: Հայրը այս գուշակութիւնների դէմ կասկածներ է յայտնում, իսկ որդին այսպէս է խօսում օրագրութեան մէջ. «Հայրս իրաւունք ունի—բայց կիսով չափ. ես ինքս երբէք չեմ ձգտի այնպիսի տեղ բռնել կեանքի մէջ, որ սովորականից բարձր չլինի: Այն ոգին, որ մօրիցս ժառանգել եմ, այն տեսակից է, որ ես բարձր վսեմութեան պիտի ձգտեմ, և ես կարող էի ինձ յոյսերով փաղաքշել, թէ այն ոգոյ ընդունակութիւնները ինձ զօրութիւն կը տան իմ նպատակիս հասնելու, եթէ ոգին այնպիսի մարմնում բնակուած լինէր, որ կարողանար ոգւոյ ձգտումները իրագործել: Այն ժամանակ ես ցոյց կը տայի, թէ ինչպէս իմ կեանքը հաստատ և հետևողական է, իմ յարատևութիւնը անխախտ, իմ արիւթիւնը անընկճելի, և թէ ուրեմն իմ զօրութիւնը բաւական է, որ մարդկանց ամենայն հակառակութեան և ճակատագրի հարուածներին կտարելապէս դիմագրաւէ»:

Գերազանցելու փափագը արտայայտուում է այսպիսի զեղումներով.

«Իմ սիրտը թմրում և միշտ թմրում է. Կար ժամանակ, որ վիշտս իմ հպարտութիւնն էր. ես երազում էի, թէ նորանով կենդանութիւն ունիմ, թէ ես իմ հոգեկան ոյժերի մէջ եմ և կամ դարձեալ նորանով, և այդպէս իմ շրջապատողների մէջ միշտ ես էի փայլում: Այժմ ևս չեմ ուզում ուրանալ, թէ ամենայն կողմերից այնքան արժէք կարող էի ունենալ, ինչքան և ուրիշները, եթէ իմ արտաքին պարագաները ալլապէս կազմուէին: Բայց այժմ ոչ միայն նոցանից պակաս եմ, այլ բնաւ ոչինչ եմ: Իմ սիրտը փափուկ է, ես զուրկ

չեմ իսպառ բարոյական և բանաստեղծական զգացու
մից, և ուրեմն ես կարող էի լինել բախտաւոր, հետեա-
պէս և ուրախ: — — Առաւօտեան արթնում է միայն
մարմինս, իսկ հոգիս այլ ևս չի փոխում իւր վիճակը
օր ու գիշերուայ մէջ, ինչպէս մի կիսակոյրի տեսողու-
թեան գործարանը. այսինքն՝ հոգիս գիտէ և զգում է
իւր թշուառութիւնը, թէ նա մի հաշմ է և մաշուած
է մտածողութեան համար: Ձէ, Աստուած վկայ, լաւ
է շիւ լինել, քան կոյր, անարգութիւն կրել, քան ցա-
ւակցութիւն, սրիկայ լինել, քան դարմանի գլուխ»:

Ես եմ, մարդկանց բազմութեան պէս, ապական-
ուած բնակութիւն: Ես ճնշման տակ եմ և չեմ կարող
աղաղակել, ինչպէս որ կուզենայի: Մի ցուկապատ արջ
եմ: Իմ ցուկակապն է հիւանդութիւն, լիմարութիւն,
հոգւոյ աղքատութիւն: Մտքեր գողանալ, կամ քաղել և
կցկել, իմ բանս չէ: Այդպիսի խայտաբղէտ կարկատանք-
ներից կը կազմուի միայն թուլութակի պատմութեան, այս
ինձ չի յարմարի: Իմ տառապանքը խիստ խոր է, իսկ
երեւակայութիւնս մնում է մակերեւութի վերայ: — —
Ես թշուառ էակս, հոգով աղքատս, պէտք է գոհ մնամ,
որ կարողանում եմ շարադրել գէթ ողորմելի և կցկտուր
համեմատութիւններ, որ ամէն մի գէձուձ թերթում կար-
գում եմ աւելի նուրբ, կորովի և ինքնագիւտ ձեռով ար-
տայայտուած: Իւրաքանչիւր քրտնաճիւղ էակ, անշունչ
մեքենայ, զրաբան, որի բոլոր խելքը լոկ միայն ճար-
տասանութիւն է, աւելի հմուտ է երևում խօսակցու-
թեան, վիճաբանութեան մէջ, քան ես: Շատ անգամ
ասես թէ ինձ ու ինձ լլկելով խոնջեցնում եմ, մինչև
որ իմ զգացման համար պատշաճ բառեր եմ գտնում:
Բայց երբէք չեմ կարողանում հասնել գէթ սովորակա-
նին: Ես սագի պէս կարկաչում եմ հրապարակաւ իմ ան-
համ շաղակրատութիւնները, և եթէ աշխարհքի անէծք

է բուլթ անհանճարեղութիւնը, այն ժամանակ իմ խըղ-
ճուկ գոյութեան հոգեկան և մարմնական փտած պտուղ-
ները՝ կարող էին սնունդ տալ ամեն հետեակախօսութեան
և բոլորից էլ անցնել. բայց մի և նոյն ժամանակ փառք եմ
ծարաւում Գեսառի ծարաւով: — Իսկ ե՛ս: Փոխանակ հաս-
նելու այն բանին, ինչ որ աղերսում էի, կորցնում և այն,
ինչ որ ունէի. և եթէ մի բան թղթին եմ յանձնում,
այն չունի ոչ համեմանք և ոչ ամօքանք, այլ աղի է ծո-
վի ալիքների պէս, դառն է որպէս լեղի»:

— — «Երբ որ մանկութեան քնից արթնացայ և
քիչ քիչ մտաւոր աչքս բաց արի, ես տեսայ ահեղ բա-
ներ մէկ մէկու յետեից, որպէս զի յետոյ նոյն աստի-
ճաններով տեսութիւնս հետզհետէ փակուի: Ես ունէի
պայծառ միտք, մեծ ինքնազգածութիւն, մի կուրծք
լիքը յափշտակութիւններով և ծրագիրներով. երբ որ
պատանեկութեան շէմքում էի կանգնած, ես կարծում
էի, թէ տիեզերքի զարկը իմ երակներէս մէջ եմ զգում.
ոչ մի նպատակ ինձ համար անհասանելի չէր, փառքը
իմ եղբայրս պիտի լինէր, վտանգը՝ իմ հարստ: Բայց ա-
ւա՛ղ, երազած բախտաւորութեան գլխապտոյտ բարձ-
րութիւնից, յանկարծ գլորուեցայ և այնպիսի վէրքեր
ստացայ, որ էլ չբժշկուեցան: Երբ որ իմ յոյսերի աւե-
րակները այսպէս կուտուեցան իմ առաջ, այնու ամե-
նայնիւ տոկալու զօրութիւն գտայ և ապաւինեցայ այն
ամենին, ինչ որ մարդու սիրտը վսեմացնում է, մանա-
ւանդ գիտութեան. ինձ միեթարողը պիտի լինէր ուսումը
և նորա ձեռքից բռնած պիտի առաջնորդուէի բարի
կենաց մէջ: Սակայն, այն ինչ պատրաստուում էի իմ
լքուած հոգու մնացած բոլոր եռանդով գրաւել ալդ
յոյսը, դա էլ ցնդուեցաւ, ալդ դատարկ ցնորական պա-
ճուճանքը»:

— — «Ոչ ապրելու քաջութիւն ունիմ, ոչ երեւա-

կալութիւն, ոչ մի խելօք բան եմ մտածել, և ոչ գործել, բայց արդէն 17 տարեկան եմ: Նախատագիրը խլեյ ինձանից այն, ինչով որ մարդ մարդկութեան մէջ որոշուում է, այն է ինքնագգաճութիւն»:

— — «Իմ դժբախտութեան արտաքին պատմական կողմը ինքն ըստ ինքեան մոլեգնութիւն կարող է պատճառել: Մինչև 12 տարեկան հասակս անմեղ անցաւ, բախտաւոր էի, ինչպէս ամենայն մարդ: Ինձ ասում էին, թէ ես շատ կանուխ պատուական ձիրքերի տէր եմ դարձել և մեծամեծ յոյսեր եմ տալիս: Ես ինքը ևս փառասիրական ծրագիրներ կազմեցի՝ իմ կենսական վաղահաս հայեացքներով. ես զգում էի, որ հասակից վեր եմ գնացել և ինձ համարում էի այն սակաւների թւում, որոնք ընտրուած են, թէպէտ ամաչում էի խոստովանել: Ես մեծացայ, և հէնց որ ճակատագրիս քողը բաց արի, իմ կազմութեանս մէջ տեսայ այնպիսի ծանր մարմնական ախտեր, որ իմ յոյսերից նաև ամենահամեստներին ծաղրել կարող էին: Բոլոր բժիշկները ինձ համարեցին կատարելապէս առողջ: Այդ հերիք էր, որ հաւատայի, թէ իմ երկիւղները իսկութիւն են և ոչ անհիմն: Այս խօսքերով հեգնում եմ ոչ թէ բժշկական գիտութիւնը, այլ այն հիւանդութիւնը, որ անճանաչելի է և անբուժելի: Իմ զգացումը վստահելի վկայ էր դուրս գոլութիւնը բռնաւ չկասկածելու համար: Բայց այդ զգացումը իմ դժբախտութիւնների մէջ ամենափոքրն էր. աւելի սարսափելի էր այն ազդեցութիւնը, որ նա շատ շուտ գործեց հոգուս վերայ: Այս անկարող եմ նկարագրել: Իմ բոլոր ծրագիրները թող տուի, իմ յոյսերը մէկդի նեղեցի, ինչպէս մասխարայի խալտաճամուկ ցնցոտիներ, որոնցով որ բախտը ինձ ցանցել էր. բոլոր հոգեկան զօրութիւններս լուծուեցան մի անպատում ցաւի մէջ: Այնուհետև կամաց կամաց կազմուեցաւ թշուառ ախոնդեան ախտը,

սեւամաղձը: Իմ կամքը անտարբերութեան փոխուեցաւ, իմ զօրութիւնը անզօրութեան, իմ ապրելու համարձակութիւնը մարդատեցութեան: — Ինձ համարեցին թեթեամիտ, կենսասէր, ցնծութիւն փնտռող, ամենայն ինչ, բայց ոչ դժբախտ: Երեւի թէ իմ վարմունքը, իմ դիմակը տեղիք տուեց այդ կարծիքին: Եւ հէնց այդ դիմակն էր, ինչ որ մնացել էր ինձ:

«Մոլորած աչքերս զուր են փնտռում հորիզոնում մի ուրախարար կռուան, մտքերս զուր և անմխիթար թափառում և թափանցում են իմ ապագայ կենաց մէջ, որպէս զի մի յոյս, մի զուարթ ակնկալութիւն նշմարեն: Առանց անցեալի, վասն զի չգիտեմ թէ ուստի՞ առանց ապագայի, վասն զի չգիտեմ թէ ո՞ւր եմ՝ նաև առանց ներկայի: Ուրիշ մարդիկ էլ ինձ պէս աշխարհք են եկել և նոյն վիճակն են վայելում, նոքա հանգիստ են, նոքա ուրախանում են իւրեանց գոյութեան պարգևով, մինչև որ և որովհետև որ հանգիստ են»: —

«Ինձ, որին որ կրօնի սիւները սառն աւերակ են երևում, որին որ գեղեցկութեան գաղափարը չի բաւականացնում, մնաց միայն ազնւութեան, վսեմութեան, առաքինութեան գաղափար: —

«Կեանքի բեռը մղում է ինձ սաստկապէս, որպէս դաժան և աւերակող փոթորիկ: Իմ մատաղատունկ յուսոյ ծառը տերևաթափ, սնամէջ և փտած է, իմ հաւատոյ վէմը հերձուած և փլած է. իմ առ Աստուած և տիեզերք սիրոյ ծաղիկը էլ չի կարող մեղմացնել փոթորիկը, նա թռռում է չունի գոյն, բոլր և տերև:—Այս աղէտալի դրութեան դէմ ապստամբեց սիրտս, խնդրեցի վախճան. բայց փորձեցի մի անգամ էլ սիրտ առնել, հալածել դւերին և նոցա տեղը տալ բանականութեան, որ սա ինձ խրատէ թէ ի՞նչ անեմ, արդեօք հնազանդում

Թէ ոչ, արդեօք ազատ է ձեռքս, Թէ կապած է սուրբ պարտականութեամբ: Բայց ամենից առաջ պէտք է իմանալի, Թէ ինչ եմ կորցնում, ինչ վարձք կարող եմ ստանալ հանդերձելու: Ինչ կապ կայ Աստուծոյ մարդկութեան և կենաց մէջ: Ապա Թէ ոչ իմ վարանող կարծիքներէից կարող է ծնուել շտապովի գործք զուրկ այն հոյակապ վայելչութիւնից, որ հաստատութեան, պայծառութեան և հետևողականութեան արգասիք է: — —

«Ինչ որ ժողովրդեան նախապաշարումը համարում է, Թէ աստուածութեան ադամանդեայ բնակութիւն է, այն միայն ծուխ է կապոյտ: Հապա եթէ և այն, ինչ որ նորանից վերև և ներքև է...» — —

«Առանց սոփեստութեան իմ կարծիքս է, Թէ ես ինքնիշխան տէր եմ իմ կենաց և մահու: Բայց և այնպէս կամենում էի 4 կամ 5 շաբաթ փորձել, արդեօք իմ պարտքս է ապրել, Թէ իմ և ուրիշների առաջ պարտաւորութիւն ունիմ մեռնելու: Ահա երկու գիշեր ձեռքերս պարզած աղիողորմ աղաչում եմ Տէր Աստծուն, որ առաքէ ինձ հանգստեան հրեշտակ, որ գէթ մի օր կամ մի շաբաթ մտատանջութիւններից ազատէ ինձ: Աղօթքս անլսելի մնաց, ուրեմն ճակատագրի գէնքերի դէմ ուրիշ ոչինչ չի օգնում, բայց եթէ կռուելու հրմտութիւնը: Եթէ այս էր փորձը, ես անշուշտ լաւ չդիմացայ: Հիմա անօգուտ է, որ ինձանից համար ու հաշիւ պահանջեմ, մնում է միայն, որ ես ինձ ցաւակցեմ: Տէր, դու որ անսկիզբ ես, մարդ ուզում է սկիզբ ունենալ, ո՛հ, պէտք է այդպէս ուզենայ: Երկու օրով գէթ փրկիլ ինձ հոգսերից: Տուր ինձ սկիզբ, որպէս զի ասել կարողանամ, Թէ Տէրը հրաշք գործեց ինձ համար, այն ժամանակ ես էլ հրաշք կը գործեմ Տէր Աստծու համար, և աւելի վեր կը հանդիսանամ, քան փառաւորուած հերոսները, որոնք զէնքը հանած խիզախաբար

կռուել են, մինչդեռ ես ջլատուած և ձեռքերս կապած մագլցում եմ:—Սկզբից լետոյ, Տէր, տուր ինձ շուտ և մի վերջ:—Ամէն:— —

«Երբ որ իմ զգացման սաստկութիւնը առժամանակ թուլանում է, երբեմն ցանկութիւն է դալիս խորհել վիճակիս մասին, բայց անմխիթար է այս գործը, կորցրած աշխատութիւն է, որովհետև անդրադարձութիւնը ամպերով է շաղաղուում, իսկ իմ էութիւնը աւելի ևս շփոթ հանելուկ է: Առհասարակ ես լաւ տեսնում եմ, որ վիշտը չի խելօքացնում. դա իմ աչքը ոչ թէ սրեց, այլ միայն թեքեց և դարձրեց, նախ և առաջ կրօնի և նորա դրութիւնների մերկութիւնների վերայ, դա ինձանից խլեց կրօնը, որովհետև կրօնի հաստատութիւնը զգացման մէջ է, իսկ իմ բնութեան յարմարում է միայն զգացուած զգացմունքը: — —

«Ես այնպիսի ազդեցութիւն եմ ստանում առաքինութիւնից, ինչպէս ուրիշները մեղքից. ես չեմ կարողանում նորանից բաժանուել: Իմ արցունքները, հառաչանքները բնաւ չկարողացան ջնջել այն միտքը, որ ինձ անդադար խրատում է, թէ վերջին մեղքը յապաղեցրու և լետաձգիր: Մի տաս անգամ երդուել եմ, վաղը վերջ դնել կեանքիս, և տաս անգամ էլ դրժել իմ ուխտը: Բայց այդ ինձ այնքան օգնեց, ինչքան և երդումս, թէ վաղը ուզում եմ բախտաւոր լինել:—Այս օր էլ ջերմ արտասուք թափեցի: Չկայ մի էակ ոչ երկնքում և ոչ երկրում, որ նորան միամիտ հաւատով մերձենամ, նորա առաջ սիրտս բանամ:—Շատ անգամ փորձում եմ աղօթքի մէջ մխիթարութիւն գտնել, բայց ես Աստուծոյ հետ չեմ, Աստուած ինձ հետ չէ: Մարդիկ ինձ չեն հասկանում, որովհետև ինձ պէս դեռ ոչ ոք չի չարչարուել:— —

«Կրօնը կորուսի և զարմանալի կերպով բարեպաշ-

տուութեան տեղը դրեցի սնոտիապաշտութիւն և նախապաշարում: Ես եմ միանգամայն հայհոյիչ, անաստուած, միստիկեան (նրբաքնին ի հոգեւորս): Հաւատոյ գեղեցիկ իսկութիւնը, ճիշտ օրինակը, համարեցի անգոյն, անպաճույճ. իսկ նախապաշարումը, այն հոյակապ երկի ներկած պատճէնը, կոպիտ նմանութիւնը, իմ երեւակայութեան մէջ յաղթանակ է ստանում: — —

«Միայնակութեան ժամանակ, երբ որ սիրտս ամալի և շփոթութիւն է, ինձ այնպէս է թուում, թէ միայն իմ մարմինը չէ սուաղած գերեզման, այլ ամբողջ ահագին արարչութիւնը նոյնպէս մի ահագին ստուութիւն է, որ հազարաւոր և բիւրաւոր մարդկանց սրբտեր խաբել է մի սիրոյ, իմաստութեան և լուստենական էակի ամենակարողութեան շլացուցիչ առասպելով: Այսպէս կորուսի հաւատ առ Աստուած, որովհետեւ ինքս ինձ այլ ևս չէի հաւատում: Թող շատ նուրբ լինի այդպիսի ստուութիւնը և անթափանցելի նորահիւստածքը. թող կրօնի սկզբունքները դիւրագգացմատաղ սրտի մէջ հրեղէն գրով դրոշմուի խղճի և հաւատի մետաղի վերայ, բայց եթէ մի դժբախտութիւն սկսէ իւր դժոխային փոթորկութիւնը, այն ժամանակ հրեղէն գիրը կը սրբուի, ինչպէս դարմանը հողմից, և կը մնայ դատարկութիւն և բաւական տեղ լուսահատութեան դեւերի համար:» — —

«Հերիք է, հատորներ կարող էի լցնել ողբերով և գանգատներով, և վախճանին չէի հասնի: Տէր, դու տեսնում ես իմ սիրտը, գիտես իմ արցունքները, լսել ես իմ հառաչանքները: Ձգտեցի ուղիղ մտքով, բայց ձեռնունայն դարձայ:» — —

«Ծնողներին գրած նամակս իմ սիրտը հալեց և ստրջացայ. ստիպուեցայ մոռանալ մինչև անգամ իմ անաստուածութիւնը, ազատամտութեան մոլութիւնը,

և կէսբերան միայն ծաղրեցի կրօնը. նամակը ինձ ուղղեց, բարեպաշտութիւնս աճեց... ո՛ւշ է: — —

«Կը ցանկայի, որ ինքս լինէի իմ ստեղծող, այն ժամանակ ես կարող էի հեղինակին անիծել, իսկ այժմ, թէպէտ մի աղօտ գաղափար ունիմ Աստուծոյ մասին, չեմ համարձակուում հայհոյել նորան: Բայց նա ինձ թողեց, ես էլ թողնում եմ նորան և աշխարհքը: Իմ հընազանդութիւնը ամբասն է, ինչքան և նորա պարգեւած շնորհքը: — —

«Բայց հաւատացէք (ծնողներ), իմ սիրտը սերտ կապուած էր ձեզ հետ, ես ընդունակ էի մննել ձեզ համար, բայց չէի կարող ապրել ձեզ համար: Հաւատացէք, ձեզ այնպէս եմ սիրել, ինչպէս որ մի ծնող կարող է յուսալ իւր որդուց: Երկրի վերայ ձեզանից աւելի թանկ բան չունէի, աւելի թանկ էիք, քան այս աշխարհը, աւելի թանկ, քան գերաշխարհիք: Երբոր ես ինքնասպանութեան մասին խորհում էի, արդէն վաղուց տեսել էի և փակել էի կրօնի հետ իմ հաշիւները, բայց հէնց որ ձեզ լիշում էի, յուսահատութեամբ տատանւում էի: — — «Ես ուզում եմ խնայել ձեզմի մեծ չարիքով հազար մեծագոյններից: Կամ կարծում էք, թէ աւելի ծանր հարուած չի կարող լինել: Ձէ որ ես ունիմ իմ պատիւը, ունիմ խիղճ, ոչի վերայ մեծ բիծ է կպած: — Կամ հանդերձեալ կեանք չկայ, անմահութիւն չկայ, այն ժամանակ անխորհուրդ է խօսքեր սպառել, որովհետեւ այդ դէպքում ոչ առաքինութիւն կը լինի և ոչ մեղք, և իմ գործը մի անտարբեր բան պիտի համարուի: Կամ կայ շարունակութիւն, այն ևս յաւիտենական. իսկ այս դէպքում մեր աստի կեանքը ստորակարգեալ, երկրորդական շահ ունի, և ուրեմն ես աւելի լաւ եմ ընտրել, որ զրկուում եմ մարմնական կեանքից, և ոչ ինքս իմ հա-

մարումից, մարդկային արժէքի մնացորդից»։ — —

«Վաղուց հաճութիւն չեմ ունեցել այս տեղ բան արձանագրել։ այդ ժամանակ իմ վէրքերը բացւում են և ես ամենադժբախտն եմ։ Թէ ինչ վախճան կունենամ, այս գիտէ Աստուած։ Ես լիովին կշտացել եմ իմ ողորմելի գոյութիւնից, և անշուշտ հեշտ կազատուէի դրանից, եթէ չակնածէի իմ հարազատ մերձաւորներին»։ — —

«Սև քողը աւելի և աւելի խաւար է սփռում իմ օրերի, իմ սրտի վերայ։ Այսօր յանպատրաստից երկու երգ յօրինեցի իմ պղտոր տրամադրութիւնից դըրդուած։ — Ես մեռած եմ, ոչ սիրտ ոչ զօրութիւն ունիմ, միայն իմ վիշտը ապրում է։ Իմ բախտաւորութեան աւերակների վերայ նստած ապուշի պէս նայում եմ աշխարհին, բայց նորա մէջ ոչինչ չեմ տեսնում, ոչ էլ մի բան եմ հասկանում»։ — —

«Մէնակ լինիմ, թէ ընկերութեան ուրախ շրջանում, շատ անգամ խելացնորութիւն է գալիս վերաս, իսկ այն ժամանակ կարծես, թէ մի սովատանջ ճիճու փորում է իմ սրտի մէջ այնքան խոր, մինչև որ լողնի, իսկ ես թմրեմ։ Երբեք մի հառաչանք զարթեցնում է կամ նորան կամ իմ զգայարանքները։ Դարձեալ մի տարի ևս, և ես անտարակոյս լիմարանոցում կը լինիմ»։ — —

Նորա օրագրութեան զանազան կտորներից և նամակներից յայտնւում է, թէ 4 տարի տանջուել է ինքնասպանութեան մտքերով, որ և շատ անգամ փորձել է, բայց խափանուել է կամ արտաքին պատահական հանգամանքներից, կամ ներքին պատճառներից։

4.

Թէ ինչպէս Կարլ ֆ. Հոհենհաուզէնի մէջ անձ-

նասպանութեան վճիռ հասունացաւ, մութն է մնում նորա կեանքի արտաքին հանգամանքներից, և միայն նորա օրագրութիւնը, նամակները և ոտանաւորները լուծում են այդ խնդիրը, որ մի խրատ և զգուշութիւն է ամենայն դաստիարակչի համար:

Մահուանից յետոյ բժշկական մարմնահերձութիւնը այս հետեւութիւնը հանեց: Ուղեղի սարդոստեղծ մաշկը (arachnoidea) իրանց կից երկու պարուտակների հետ միացել էր, մահակի կողմը հաստացել, պղտոր և սպիտակ էր: Ուղեղը խիստ մեծ էր, գալարումները բազմաթիւ, գեղեցիկ դասաւորուած, չափաւոր խորութեամբ նորա բովանդակութիւնը կանոնաւոր, մոխրագոյն նիւթը խիստ զարգացած: Ուղեղի խարսխում գտնուեցաւ կէս ունցի ջուր: Բացի գնդակի պատճառով վնասուածներից՝ կրծքի խողովակում բոլոր մասերի կազմութիւնը կանոնաւոր էր: Նոյնպէս ևս որովայնի խորշում բոլոր փորոտիքը ըստ ամենայնի առողջ էր, բացի զալարաղիքից, որ չափազանց նեղ էր և խիստ հաստ երեսներով:

Դրեզդենի մի անուանի բժիշկ, որին ծնողները բժշկական արձանագրութիւնը ուղարկելով, նորանից խնդրել էին իւր կարծիքը, այսպէս եզրակացրեց, թէ պարուտակների հաստանալը և միանալը, նոյնպէս և ուղեղի ծոցերի մէջ կուտակուած ջուրը նշան են առողջութեան մի խանգարման, որ սկիզբ առնելով գալարաղիքի մէջ, իսկ այնուհետեւ անդարմանութիւնից ազդեցութիւնը հասցրել է ուղեղի վերայ, և փորձով ևս յայտնի է որ գալարաղիքի սեղմուիլը վնասում է ուղեղին: Ուղեղի վերայ ազդումը անցնելուց յետոյ, հոգին էլ խաւարել է, և որովհետեւ աղեցաւի շարունակութեան և սաստկութեան հետ արեան շրջանն էլ միշտ խափանուել է, հիւթերի յորդութիւնը դէպի ուղեղը շատացե-

է, որով վերջինը ճնշուել և վնասուել է, նորա պարու-
տակները հիւանդացել են, և ներսը ջուր է թափուել:
Այս ժամանակից սկսած հանգուցեալը ազատ չի եղել,
այսինքն անհամարելի և անմեղադրելի այն բոլորի հա-
մար, ինչ որ գործեց:

Թէ որքան հիմնաւոր է այս խորհրդածութիւնը,
թող բժիշկները վճռեն: Բայց հոգեբանը կը դժուարա-
նայ բաւականանալ նախ այն պատճառով, որ Կարլ Ֆ.
Հոհէն-հայուզէնի մէջ ոչ ոք չի նկատել հոգեկան զո-
րութեանց խանգարումն կամ խաւարումն: Եթէ մինչև
անգամ ընդունէինք, թէ գալարաղիքը հիւանդական աղ-
դեցութիւն է գործել ուղեղի վերայ, հետևապէս նաև
հոգեկան տրամադրութեան վերայ, հիմա օրագրութիւ-
նից յայտնուում են ուրիշ պատճառներ ևս--հոգեբանա-
կան պատճառներ, որոնք ազդու ներգործել են հոգւոյ
այն ուղղութեան վերայ, որով ինքնասպանութեան միտք
յղացաւ և ապա ի կտոր ածուեցաւ: Ծնողներն էլ դժ-
ուարանում են իւրեանց որդու ողբալի վիճակը միայն
մարմնական պատճառին վերագրել:

Մայրը որդու արտաքին կեանքից հետևեալ տեղե-
կութիւններն է հաղորդում, թէ դա 1830 թ. աշնան
սկզբին առաջին անգամ գանգատուեց խոստովի և սաս-
տիկ փորկապի մասին. այն ինչ օրագրութիւնը արդէն
ամիսներով առաջ մնալիս խօսում է վշտի և մի անորոշ
տխրութեան մասին, և յետոյ յուլիսին թէպէտ արձա-
նագրողը երեւակայում է, թէ աղեթափութիւն և խոլ-
խեցգետի ունի, և վճռապէս հաւատացնում է, թէ ին-
քըն իրան կսպանէ, եթէ երևակայածը իրականա-
նայ, բայց և աւելացնում է, թէ այս մտադրութիւնը
յանկարծական վժիռ չէ, այլ ինքը ընդհակառակ լսուած
շատ անգամ պատրաստ է եղել անկախ այդ հիւանդու-
թիւնից՝ իւր թշուառ գոյութեանը վերջ դնել: Ուրեմն ինք-

նասպանութեան գաղափարը արդէն 14 կամ գուցէ և 13 տարեկան հասակումն է զարթել նորա մէջ, անշուշտ առաջ, քան մարմնական հիւանդութիւն է զգացել, և յամենայն դէպս, շատ աւելի առաջ, քան գալարաղիքը պլտի կարողանալ ազդեցութիւն գործել ուղեղի վերայ:

Բայց աւելի որոշակի վճռաբար են խօսում ուրիշ հիմունքներ, թէ նորա սեւամաղձութեան և ինքնասպանութեան մտածմանց առաջին և գլխաւոր պատճառը՝ պէտք է փնտուել ոչ թէ մարմնական տկարութեան, այլ նորա հոգեկան զարգացման մէջ, այսինքն այն ուղղութեան մէջ, որ նորա հոգին ստացաւ վաղ մանկութիւնից. ապա ուրեմն մարմնական տկարութիւնը պէտք է նկատուի որպէս աւելի սաստկացնող գործակից պատճառ, և ոչ որպէս սկզբնապատճառ:

Մանուկ Կարլ Փ. Հոհէնհաուզէնը Բերլինում թատրոնի և ընթերցանութեան միջնորդութեամբ մտաւ երևակայութեան աշխարհքում և գնալով աւելի ընտելացաւ այդ գալթակեցուցիչ աշխարհին: Թէպէտ թատրոն յաճախելը զանազան կերպով է ազդում մանուկների վերայ՝ իւրեանց խառնուածքի և բնութեան համեմատ, բայց շատ քիչ բացառութեամբ գրեթէ միշտ վրնասակար է դառնում: Դժբախտ որդու մայրը, սարսափելի փորձից ուշ խրատուելով, կատարեալ ճշմարտութիւն է յայտնում, թէ թատրոնը մանկանց համար մի քաղցր, արբեցուցիչ թոյն է: «Նոցա երևակայութիւնը», շարունակում է նա ճիշտ ստուգաբանութեամբ, «հեշտ է գրգռում չափազանցութիւններից. իսկական կենաց փոքրիկ վայելչութիւնները նոցա թուում է նսեմ, ամայի և տխուր՝ թատրոնական շլացնող աշխարհի համեմատութեամբ: Բանաստեղծական հրապուրիչ հանդերձանքի տակ, բեմի վերայ երևում են ամենամեծ ոճրա-

գործեր և մանկական պարզամիտ երկինքը թռնաւորում են, իսկական կեանքը այնպիսի հայելիի մէջ ցոյց տալով, որ նոցա հասկացածը խակ և պղտոր հայեացքներ, սուտ յոյսեր և ծուռ սկզբունքներ է դառնում»:

Մի այդպիսի թոյն է մանուկների և պատանիների համար վիպասանութիւնների ընթերցանութիւնը, նոյն իսկ բարձր բանաստեղծական երկերի ընթերցանութիւնը, եթէ նոքա չեն համապատասխանում մատաղ սերնդեան հասակին և զարգացման, և առանց ընտրութեան անխտիր ամենայն բան նոցա առաջարկւում է: Այս թոյնն էլ առատութեամբ ըմպեց Կարլ Ֆ. Հոֆէն-հաուզէնը մանկութեան հասակում: Մինչև անգամ նախ քան կարգալ գիտենալը, բանասերների ընկերութեանց մէջ, նա լսում էր ի լուր ամենեցուն կարգացած նորագոյն բանաստեղծութիւնները, առանց խտրութիւն դնելու, թէ որքան պատշաճաւոր է բովանդակութիւնը, իսկ հէնց որ այլուքենը սովորեց, նա սկսեց ինքն իրան կարգալ Հայնէի ողբերգութիւնները և դոցա նմանները: Երևում է, որ այս տեսակ ընթերցանութիւնը միշտ եռանդով շարունակուել է նոյն հասակում, որովհետև 14 տարեկան ժամանակ նորան լայտնի են եղել թէ նշանաւոր և թէ նորելուկ հեղինակութիւնները:

Դժուար չէ երևակայել, թէ այսպիսի ընթերցանութեան մէջ մերկացող փոփոխուկ երևակայական աշխարհը՝ ինչ ազդեցութիւն պիտի գործէր Կարլ Ֆ. Հոֆէն-հաուզէնի փափուկ մտքի վերայ: Այրական հասակի աւելի զօրաւոր ոգին անգամ շատ ջանք պիտի անէ, որ այդ կեւպի ազդեցութիւնից չճնշուի, իսկ մի մանուկի ոգին ինչպէս պիտի կարողանայ նորա ծանրութեան տակ դիմանալ: Նա միթէ կարող էր ըմբռնել Շէքսպիրի մեծաճողութեան համարձակութիւնը և հոգեբանական խորութիւնը կամ Փաուստի մէջ ամենապսեմ բանաստեղ-

ծական հանճարով արտայայտած փիլիսոփայական խորհուրդների նրբաքննութիւնը, որ հասակաւորների համար էլ դժուարաւոյժ խնդիր է: Ի՞նչպէս պիտի մերձենար այդ քնքոյշ արարածը ժամն Պատուի հանճարամիտ զուարճախօսութեան, կամ Վերթերի զգացագեղ քնարերգութեան, կամ Տիկի հրաշախառն վիպականութեան, կամ Երկերի Աւագակների մէջ երեւակայութեան կատաղի կրակին, առանց թեւերը ալրելու: Ի՞նչպէս պիտի կարողանար նորաբողբոջ ծարաւող փոքրիկ հանճարը՝ առողջ սնունդ և ուղղութիւն ստանալ զարհուրելի, հրեշաւոր և գարշելի բաներ խիստ զգացմամբ նկարագրող բանաստեղծ Վիկտոր Հիւգոյից, կամ ամենայն սրբութիւն ուրացող, կենսայագրող և մարդատեաց Բայրոնից, կամ ինքնասէր, ամենայն հաստատութիւն ծաղրող, ամենայն բարձ անարգող, ամենայն վեհութիւն ցեւի մէջ պղծող Հանէից:

Ահա սոքա էին այն բանաստեղծական ծաղիկները, որոնցից Կարլը մանկութեան ժամանակ ծծել է քաղցրութիւն, որ հարկաւ նորա համար թոյն պիտի դառնար:

Մի ուրիշ, աւելի նուազ դիւրագրգիռ մանուկ՝ գուցէ այդպիսի ընթերցանութիւնից քաղէր միմիայն զուարճութիւն, և ուրիշ վնաս չստանար, բացի ժամավաճառութիւնից և մասամբ տհաճութիւնից լուրջ զբաղմունքների դէմ: Ուրիշ մանուկը, եթէ նոյնպէս դիւրահաս երեւակայութիւն ունենար, բայց այնպէս նուրբ գրգռուող չլինէր, մի և նոյն սննդով կարող էր դառնալ այն սառնասիրտ և անձնասէր աշխահամարգերից մէկը, որոնք չեն խղճում ամենայն վսեմ գաղափար և զգացում ծաղրել, որպէս նախապաշարում, իսկ քաղցրութիւններ ճաշակելու մէջ՝ միշտ փնտռում են ամենաքաղցրագոյնը: — Իսկ Կարլը ուրիշ կարգի ոգի ունէր: Թէպէտ նա չունէր իսկական հանճար, որ արգելքների դէմ

գորեղ եռանդ է հանդիսացնում և ձախորդ ազդեցութեան ներքոյ չի ընկճւում, բայց և այնպէս գերազանց ձերքերով օժտուած էր. ունէր աշխոյժ երեակայութիւն, խոր զգացում, միանգամայն բարոյական բնութիւն և գորեղ կամք: Ապա ուրեմն անպատշաճ և անկանոն թերցանութիւնը անհամեմատ աւելի կորստաբեր ազդեցութիւն պիտի գործէր նորա վերայ, նորա օրագրութիւնը պարզ ապացոյց է, թէ ինչպէս այդ միջոցով նախ բորբոքուեցաւ նորա երեակայութիւնը և հիւանդաբար գրգռուեցաւ զգացումը, յետոյ նորա բոլոր էութիւնը հետզհետէ բռնուեցաւ պաճուճեալ խանդաղատութեամբ, որ մոլեգնելով՝ սկզբում բռնադատուած թախճութիւն դարձաւ, ապա և իսկական հոգեկան վիշտ: Միայնակ զբօսանքները և վաղահաս բանաստեղծական փորձերը այդպիսի դիւրագործութեան տուեցին աւելի և աւելի սնունդ: Ինչպէս ամենայն սեւամաղձ, Կարլը հեշտութիւն և զուարճութիւն էր զգում իւր յերեակայական կամ իսկական վշտով զբաղուիլը, անդադար նորա մասին խօսիլը, այն ևս միայն իւր անձի հետ, նորանով խաղալը և նորա հետ նազեր անելը:

Բայց այս առաջին շրջանն էր նորա հիւանդութեան, որ ընթերցանութեան թոյնով նորա հոգու մէջ տարածուեցաւ. երկրորդ շրջանում թոյնը սկսեց քայքայել աւելի ազնուազոյն մասերը:

Բայրընի, Հայնէի և սոցա նման բանաստեղծների ընթերցանութիւնը՝ այնպիսի ազդեցութիւն է գործում միամիտ մատաղ հոգու վերայ, որ թառամեցնում է առ Աստուած, կրօն և առաքինութիւն հաւատքը, ծնում է անտարբերութիւն հոգեւոր և բարոյական գաղափարների համար և վերջապէս սնունդ է տալիս սառն ազատախոհութեան և կոպիտ անձնասիրութեան: Բայց ի հարկէ Կարլի բնատուր բարոյական բնութիւնը, իւր

գորեղ կամքի հետ ի միասին, կարողացաւ դէմ դնել այդպիսի ազդեցութեան: Անհնարին էր նորասրտից հանել հաւատարիմ և մտերիմ ծնողասիրութիւնը, Աստուծոյ երկիւղի վերայ հաստատուած առաքինութեան և արժանապատուութեան խոր զգացումը, բայց դժբա պէտք է խախտուէին և հակառակութեան մէջ մտնէին այն գաղափարների և հայեցուածքների հետ, որ նա այնպէս վաղ սկսեց ստանալ ընթերցանութիւնից: Այսպէս սկսուեցաւ մի ներքին երկպառակութիւն, մի կռիւ լաւագոյն զգացման և նորա թշնամի անհաւատութեան մէջ. նա սկսեց գերբնականութեան մասին մանրախուզութիւններ կարկատել, և ընկղմուեցաւ այնպիսի երկուութեան ծովի մէջ, ուր պէտք է իւր անզարգացած իմացականութիւնից, փորձառութեան պակասութիւնից և կեանքի անծանօթութիւնից կորստեան մատնուէր:

Իւր օրագրութիւնը հաստատ ապացոյց է, թէ Կարլը աստուածուրաց չէր: Եթէ երբեմն նա փորձում էր կրօնի ճշմարտութիւնները նսեմացնել, անշուշտ նորասրտի իսկական վկայութիւնը այդ չէր: Նոյն իսկ նորամահը մի նոր ապացոյց է այդ բանի. անհաւատը այդպիսի ողբալի վախճան չի ընտրում իւր կեանքի համար, ալլ քաջապէս արշաւում է կեանքի մէջ, և իբրեւ սառն թնձնասէր, հեշտութիւն փնտռող աշխարհամարդ է դառնում: Այն հանգամանքը, որ Կարլի ոգու ազնուագոյն սաղմը հաւատարիմ մնաց Աստուծոյ և անմահութեան հաւատքին, պատճառ եղաւ, որ նա սկսեց երկուութիւններով տանջուիլ և վերջապէս արդարեւ վաստակեց մի խոր հոգեկան վիշտ: Նա ոգորում էր իւր սև հոգու հետ, նա լոյս էր փնտռում իւր կասկածների խաւարի մէջ, նա ձգտում էր գերբնականութեան գաղտնիքը իմանալ. սակայն իւր տկար բանականութիւնը անկարող գտնուեցաւ փրկել նորան՝ հակառակ գաղափարների և զգաց-

մանց լաբիւրինթոսից, ուր որ նա ընկել էր: Նորա ջանքերի ապարդիւն վախճանը աւելի ևս սաստկացրին տառապանքը, որ կրճուժ էր նորա հոգին: Այդ ժամանակ ինքնասպանութիւնը նորան երևեցաւ միակ ելք այն անօգուտ պատերազմը վերջացնելու համար: Քանի կենդանի էր, ճգնում էր կրօնական ճշմարտութիւնները պինդ պահել իւր հոգու խորքի մէջ և այնպէս ապրել, բայց չկարողացաւ: Եթէ նա իսպառ ուրացած լինէր այն ճշմարտութիւններից, նա ինքն իրան չէր սպանի, տակաւին կեանքից արեցուցիչ քաղցրութիւնները չձաշկած, այլ իւր երիտասարդական ուժով կ'ընկղմէր կեանքի մէջ, և մէկդի ձգելով ամենայն կրօնական և բարոյական պատուէրները և միայն՝ գուցէ խոհեմութեան հաշիւներից բռնելով՝ կենսասէրի վայելքներ կը փնտռէ:

Բացի երևակայութեան բորբոքումից, զգացման խանգարումից և կրօնական վարանումներից՝ Կարլ Փ. Հոհենհաուզէնին քիչ վնաս չտուեց և փառասիրութիւնը:

— Արդէն մանկութեան ժամանակ նորան վարժեցրին սնափառութեան: Յայտնի է, որ ծնողները, և մանաւանդ մայրերը անխորհուրդ անձնասիրութեամբ պարծենում են իրանց զաւակների գեղեցկութիւններով, մինչև անգամ նոցա երեսին գովեստներ են շռայլում և մի առանձին հաճոյքով նոյն գովեստները նոցա բերանումն են դնում. այս բանից զերծ չմնաց Կարլը հէնց լոյս աշխարհէ տեսնելուց լետոյ: Սիրուն մանուկը ամենայն տեղ աչքի էր ընկնում, նորա ականջին հասնում էր, որ ծնողների բարեկամները և նոյն իսկ ծնողները երկինք են բարձրացնում նորա գեղեցկութիւնը, որով նորա սրտի մէջ ցանուեցաւ սնափառութիւն: Ապա այսպէս հռչակուեցաւ մանուկի ոչ միայն մարմնական գեղեցկութիւնը, այլ և նորա խելքն ու միտքը:

Սակաւ են այնպիսի մանուկներ, որոնց մէջ որ շըր-

ջապատողները երևելի յատկութիւններ չտեսնեն և նոցա չգուշակեն փառաւոր ապագայ: Մանկական ոգին, որ մեծ աշխուժութեամբ ամենայն ինչ ըմբռնում և իւրացնում է, սխալմամբ շատ անգամ համարւում է տաղանդի կամ նաև հանճարի հաւաստի նշան: Կարլին էլ վիճակուեցաւ այս բախտը, մանաւանդ որ իրօք պարգեւած էր հոգեկան և մարմնական լաւ կարողութիւններով: Բայց նորա ձիրքը ծնողներին, և մանաւանդ մօրը, ինչպէս և բարեկամներին, անհամեմատ աւելի մեծ երևեցաւ, քան ինչ որ իսկութեամբ էր, ուստի և մանուկը անդադար լսում էր, թէ նա չտեսնուած տաղանդ է և թէ երևելի մարդ կդառնայ:

Օրագրութիւնից ստուգապէս երևում է, որ նորա փառասիրութիւնը վաղ սկսուեցաւ, որ նա միշտ ոգևորւում էր գերազանցելու ձգտումով և յափշտակւում էր մեծութեան և լբարձրութեան փափագով: Աւելի մօր միամտութիւնից և յուսադրական քաջալերութիւններից սնուած ձգտումը դէպի բարձր նպատակները՝ դրդեց նորան, որ պատրաստուի գերազանց հանդիսանալու հոգեկան գործունէութեան շրջանում, իւր բնական ասպարիզում, ուստի և իւր մարմնական ուժերից վեր ջանասիրութեամբ աշխատել սկսեց և վնասեց իւր առողջութեան: Գերազանցութեան ձգտումը միայն ուսումնարանական գործերում չյայտնուեցաւ, որ առաջին լինի ընկերակիցների մէջ, այլ փառասիրութեան նպատակների շրջանը աւելի լայն ծաւալ ստացաւ, հետևապէս վնասն էլ ըստ այնմ ընդարձակուեցաւ:

Մանուկ հասակում ընթերցանութիւնը այնպէս զարգացրեց նորան, որ նա իւր հասակակիցներից անհամեմատ աւելի առաջ էր: Բայց այսպէս կանխեցրած կրթութիւնը ոչ թէ դրական ծանօթութիւններ աւելացրեց, որ աւելի պատշաճ է մանկական և պատանեկական

Հասակին, այլ որովհետև նա աւելի բանաստեղծութիւններ էր կարդում՝ նորա մէջ չափազանցութեամբ զարգացաւ երեակայութիւնը և զգացումը, կեանքի ընդհանուր հայեացքը և մտքեր արտայայտելու կամ ճարտասանական հմտութիւնը։ Հէնց այս առաւելութիւններից աւելի մոլորուելով, այնպիսի ուղղութեամբ սկսեց պարագել, որ ով ձգտում էր շուտով հաւասարուել բանաստեղծութեան աշխարհի մեծ աստղերին։ Իւր զգացումները ոտանաւորով արտայայտելու փորձերը, սրամիտ լինելու և բառախաղով խօսելու ջանքերը, 16 տարեկան հասակում դեռ ևս ոչ մի նշանաւոր գործ կատարուած չունենալու գանգաւոր, իւր ուսումնարանական անխոնջ աշխատութիւններից սակաւ գոհունակութիւնը, չիրագործուած յոյսերի պատճառով տխրութիւնը և այլն, — այս բոլորը, որ օրագրութեան մէջ շատ անգամ է ներկայագրուում, անհրաժեշտ ապացոյց է, թէ նա իրան հանճար կարծելով, վաղօրօք, մանուկ հասակում, ձգտում էր այնպիսի գերազանցութեան, որ աւելի յատուկ է հասունացած մարդուն։

Բայց Կարլ Փ. Հոհենհաուզէնը շուտ զգաց, թէ իւր կարծեցած հանճարը չունի, թէ իւր ձիրքերը որքան էլ որ նշանաւոր լինին, դարձեալ չեն բաւում, որ վաղ ընդունակ կացուցանէ արտաքոյ կարգի մեծագործութեանց համար։ Քանի աւելի խոշոր յոյսեր էր երազում իւր մասին, այնքան աւելի պէտք է լքուէր, աւելի վրհատուէր, բացէիբաց տեսնելով որ իւր զօրութիւնները պակասաւոր են իւր ցնորած բարձր նպատակներին հասնելու համար։ Հետեալպէս զարմանալի չէ, որ վերջապէս հրաժարուեցաւ մեծութեան ձգտումներից և սթափուելով իմացաւ, թէ բնաւ չի կարողանալ սովորականից վեր գնալ։ Եթէ նա իւր հրաժարումը միայն մարմնական առողջութեան խանգարման է վերագրում,

եթէ հաւատացնում է, թէ միայն այդ պատճառն է արգելում, որ մեծութեան հասնի, անշուշտ այդ աւելի անձնախաբուծիւն է, քան ճշմարտութիւն: Մարդկային ինքնասիրութեամբ՝ կամ չկարողացաւ ճանաչել իսկական պատճառը, կամ չէր ուզում ինքն իրան խոստովանել:

Միայն աւելի հեշտ է հասկանալ, թէ երբ որ Կարլը համոզուեցաւ, որ ոյժ չունի երևակայած գերազանցութեան հասնելու, և այդպէս կորցրեց վստահ ինքնազգածութիւնը, ապա ուրեմն, արդէն կանխաւ, ուրիշ ներգործութիւններով բոյն դրած թախծութիւնն ու կեանքից դժգոհութիւնը՝ նորա մէջ այսուհետեւ աւելի սրնունդ պիտի ստանային և սաստկանային:

Շատ զանազան պատճառներով փորձել են մեկնել Կարլ ֆ. Հոհենհաուզէնի բարոյական պարտութիւնը, բայց անշառ դատողութիւնը հոգեբանական ստուգութեամբ հաստատում է, թէ նա առաւելապէս անպատշաճ ընթերցանութիւնից իւր անկման հասաւ: Այդ պատճառով նորա հոգեկան զարգացումը մոլորուեցաւ, նորա զգացումը հիւսնդական ձև ստացաւ, նորա կրօնական հաւատը տարակոյսների զոհ դարձաւ, նորա կրօնական հասակի սնափառութիւն շարժուեցաւ, որ համապատասխան չէր ունեցած հոգեկան զօրութեան: Իսկ թէ նորա ողբալի վախճանը պատրաստող խաւար տրամադրութեան մէջ՝ որքան բաժին ունէր մարմնական հիւանդութիւնը, անհնարին է ճշտիւ որոշել, բայց անշուշտ դա էլ երկրորդաբար պակասը լրացրեց:

Գերս. Թարգմ. Ս. Մանդինեան.